

YE.E.BERTEL'S,
professor

ALISHER NAVOIY DUNYOQARASHI MASALASIGA DOIR

Buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy ijodini o'rganish urush davrining qiyinchiliklariga qaramasdan muvaffaqiyatli davom etmoqda. Keyingi yillarda bajarilgan ishlarning muhim xususiyati – konkretlikka intilish, shoir asarlarining ma'no qatlamlariga imkon qadar chuqur kirib borishdir. Bunday yondashuv qonuniy bo'lib, tabiiy ravishda hozircha umumiy bir holatda bo'lsa ham, Navoiy dunyoqarashi haqida muayyan bir tasavvur uyg'otadi.

Ushbu kichik bir axborotda men shoir dunyoqarashining ayrim qirralarini aniqlash niyatida emasman. Bunday vazifa nihoyat darajada murakkab bo'lib, hozircha hech kim tomonidan bajarilmagan bir qator dastlabki masalalarni hal etishni taqozo etadi. Bu ishlarning ko'лами va xarakteri xususida esa taxminiy tarzda bo'lsa-da, mulohaza yuritishga urinib ko'raman.

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, Navoiy ijodiy merosining asosiy qismini – badiiy asarlar tashkil qiladi. Bizgacha undan Farobiy yoki Ibn Sino singari falsafiy qarashlari aks etgan ilmiy risolalar, afsuski, yetib kelmagan. Shunday qilib, tadqiqotchi Navoiy fikrini badiiy obraz qobig'idan ozod etib, ayni obrazni tushuntirib berishi lozim bo'ladi. Bunday tahlil murakkab, chunki matnni erkin talqin qilish xavfi mavjud va buning oqibatida shoir mulohazalarini modernizatsiya qilish (zamonaviylashtirish) "imkoniyati" bor. Agar Navoiy ijodi XV asr kontekstidan yulib olinib talqin qilinsa, bu nihoyatda xavfli tus oladi.

Alisher Navoiy, shubhasiz, o'z davrining ilg'or kishisi sifatida kelajakka ham teran nazar tashlagan. Shu bilan birga, shoir o'z zamonasining farzandi va uning qarashlari davr qarashlari bilan ko'p jihatdan hamohang, ularni yoqlaydi yoxud inkor etadi. Bu endi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir.

Demak, uning dunyoqarashini davr fonida tadqiq etish lozim. Biroq biz davr falsafiy, ijtimoiy, irfoni, siyosiy qarashlari haqida nimalarni bilamiz?

Sharq falsafasi tarixi o'rganilganicha yo'q. Agar Farobiy, Ibn Sino, Beruniy singari mutafakkirlar merosiga ma'lum darajada diqqat qaratilib (aksariyat hollarda haddan ziyod erkin va noto'g'ri) ba'zi mulohazalar bildirilgan bo'lsa, Sharqdagi falsafiy fikrning keyingi taraqqiyoti yuzasidan Yevropa fani hatto o'ylab ham ko'rmagan va yangilash da'vo bilan bu davr hech qanday original narsa yarata olmagan degan hukm chiqargan. Aynan shu sababli biz keyingi davrning darg'alaridan ish boshlashimizga to'g'ri keladi. Buning uchun bizda zarur material bormi? Shubhasiz, bor va bo'lganda ham haddan ziyod.

Ma'lumki, XIII asrdan keyin musulmon dunyosida falsafiy asarlar (tor ma'noda) deyarli yaratilmagan. Bu yerda buning bizga ma'lum sabablari haqida to'xtalmaymiz, falsafiy fikr yo o'z ustiga so'fizm po'stinini tortgan yoxud badiiy obraz qobig'iga yashirinib, allegoriya, istiora shaklini olgan.

Alisher Navoiy yashagan davrda XV asr – tasavvuf tariqatlari orasida eng ilg'or suluk naqshbandiya edi. Hamonki, shoir naqshbandilik tariqatining yirik vakili Abdurahmon Jomiyga qo'l berib sulukka kirgan ekan, u bu tariqatning asosiy qarashlarini tan olgan bo'ladi. Afsuski, biz bugun tariqat haqida biror-bir jiddiy tadqiqotga ega emasmiz va fan uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni aniq shakllantira olmaymiz. Ammo buni amalga oshirish nihoyatda zarur. Bizgacha shayx Bahouddinnning tarjimai holi mufassal bayon qilingan manoqib yetib kelgan, Xo'ja Muhammad Porsoning Bahouddinning so'zlarini jamlagan

“Qudsiya” asari saqlanib qolgan hamda Porsoning nazariy xarakterdagi, katta hajmdagi “Fasl al-xitob” nomli asari mavjud va bundan tashqari Xo’ja Ahrorning qator risolalari ham bor. Ushbu manbalarning qiyosiy tadqiqi ularning ayrimlarini hatto toshbosma nashrlari ham mavjud bo’lib, naqshbandiylik sulukining asosiy qarashlarini oydinlashtirib, hali hech kim tomonidan yozilmagan, keyingi tadqiqotlar uchun nihoyatda zarur bo’lgan va hozircha mavhum qolayotgan terminologiyani aniqlashtirishi mumkin.

Bu ishni amalga oshirgandan so’ng, keyingi murakkab bosqichga, ya’ni Navoiyning ustozlari bizgacha ulkan merosi birlamchi manbalarda yetib kelgan Abdurahmon Jomiyning asarlari tadqiqiga o’tamiz. Jomiy va Navoiy ijodiy merosini qiyosiy o’rganish, shubhasiz, ko’p narsa beradi. Ilmiy adabiyotlarda ko’p marta ta’kidlanadiki, Navoiyning “Tuhfat ul-afkor” qasidasi (afsuski, bizda hozircha topilmagan) Jomiyning “Lujjat ul-asror”iga, “Nasim ul-xuld” esa “Jilo ar-rux” ga javobdir. Jomiyning har ikki qasidasi bizgacha to’liq yetib kelgan va ulardan birini men shoirning avtografi asosida nashrga tayyorlaganman. Ularning falsafiy mazmuni qiziqarli bo’lib, Navoiyni tushinishda yaqindan yordam beradi.

Biz yana Navoiy qayd etgan muhim ma’lumotlariga egamiz, ya’ni shoir “Xamsat ul-mutahayyirin” da Jomiy qo’li ostida bir necha falsafiy asarlarni mutolaa qilganini aytadi. Bular: “Lavoyeh”, “Lavome”, “Sharhi ruboiyot”, “Ashi’at ul-lamoat”, “Ilohiynoma” – Abdulloh Ansoriy, “Haft avrang”, Iroqiy Hamadoniyning “Lamoat” asaridir. Oxirigi kitobga Navoiyning so’zlariga ko’ra alohida diqqatni qaratish lozim, chunki Jomiy bu xususida shunday degan: “Bu kitobni nodon va beandom tavrlig’ va nohamvor ravishlig’ elining ko’proq mashg’ulluq qilg’oni xavos ahlida badnom erishkim, ba’zi o’qumas erishlar. Bu jihatdin bu kitobning xo’bluqlari yashurun qolg’on erish”. Ushbu asarni Navoiyga ta’siri nihoyatda ulkan bo’lgan. Biroq uni o’rganish murakkab, asarni butun falsafiy mazmunini ochish uchun esa unga asos bo’lgan manbalarni, ya’ni

Ibn al-Arabiyning “Fusus al-hikam”ini hamda unga sharh bitgan Sadriddin Kunaviyning asarlarini jalb etmoq lozim bo’ladi.

Afsuski, Ibn al-Arabi deyarli o’rganilmay kelinmoqda. Uni o’rganish, albatta, qiyin va murakkab. Biroq boshqa tarafdin qat’iy aytish mumkin, XIII asrdan keyin musulmon Sharqining butun tasavvuf adabiyoti (jumladan, falsafa ham) ushbu o’ziga xos mutafakkir ijodi bilan aloqador holda kechdi. Uning asosiy g’oyalar dunyosini ochmay turib keyingi davr tasavvuf adabiyotini tadqiq etish imkonsiz.

Yana bir narsani ta’kidlash joiz, Jomiy dos-tonlarining birida (“Silsilat ul-zahab” – A.E.) Hirot adabiy muhitida qaysi ijodkorlarning badiiy asarlari sevib o’qilganligi xususida muhim ma’lumotni qayd etadi. U Rudakiy, Unsuriy, Muiziy, Anvari, Hoqoniy, Sa’diy, Nizomiy, Zohir Faryobiy, Salmon Sovajiy kabi ijodkorlarni sanab ko’rsatgan. To’g’ri, ro’yxatdan joy olganlarning aksari qasidanavis shoirlar, biroq XV asr poetik texnikasini tadqiq qilganda buni e’tiborga olgan maqbul.

Shunday qilib, birlamchi manbalarning o’zi bizga murakkab masalalarni hal qilishda qaysi yo’ldan borishimizni ko’rsatmoqda. To’g’ri, bu yo’l xuddi Navoiyning “o’ttiz qushi” yo’li singari mushkul va uzun, lekin boshqa oson yo’l bilan kerakli natijani qo’lga kirita olmaymiz. Navoiy qarashlari haqida so’z yuritganda, Ibn Sino falsafasini o’rgangan yevropalik olimlar tadqiqotlariga tayanib chog’ishtirib bo’lmaydi, chunki qani Navoiy buyuk salafi merosidan bahramand bo’lganligining isboti? Bu yerda esa oyog’imiz ostida mustahkam zamin va buning isboti, birinchidan, shoir zamondoshlarining asarlari bo’lsa, ikkinchidan, O’rta Osiyoning boy kutubxonalari-da saqlanayotgan bebaho birlamchi manbalar – qo’lyozmalardir.

Shunday qilib, menimcha, Navoiy asarlarining akademik nashrini tayyorlash ishlarini izchil davom ettirgan holda, biz zudlik bilan uning “kutubxonasi”ni atroflicha o’rganishga o’tishimiz kerak. Boshqa ishonchli yo’lni shaxsan men ko’rmayapman.